

оправданы. За годы первого этапа репрессий было уничтожено 40 тысяч граждан Кыргызской ССР[9].

В настоящей статье был рассмотрен первый виток репрессий в силовых структурах Кыргызской ССР. Во многом процесс чистки силовых ведомств Кыргызстана похож на общее положение дел в СССР. Иными словами, производились массовые репрессии советского народа (в данном случае граждан Кыргызстана), затем репрессиям подвергались их исполнители для поддержания видимости законности, а на их место назначались новые кадры. Однако репрессии в Кыргызской ССР имеют характерные отличия. Так нарушения законности со стороны сотрудников милиции и НКВД совершались по причине их некомпетентности. Зачастую сотрудники были малограмотны, а то и неграмотны вовсе. Низкий уровень культуры и образования выражался в слабом знании нормативно-правовых актов и инструкций, которые регламентировали деятельность НКВД. Также среди кадрового состава милиции и НКВД республики отмечался низкий уровень дисциплины (пьянство, пренебрежение нормами действующего законодательства). Кроме того, такое обстоятельство как засекреченность деятельности НКВД не позволяло партийным советским органам и общественности контролировать над их работой. Это вело к тому, что безопасность партийной номенклатуры ставилась под угрозу.

Список использованной литературы:

1. Информационный отчет о работе Пишпекского окружного РКП (б) за январь-март 1925 г. ЦГА ПД КР. Ф.3. О.1. д.44. Л.127.
2. Акт обследования состояния и деятельности Адмотдела и Облмилиции» от 4-6 апреля 1925 г. ЦГА КР. Ф.20. О.1. Д.45. Л. 16.
3. Сводка ГПУ Кирг. ССР о политико-моральном состоянии РК милиции Кирг. ССР за март 1933 г. ЦГА ПД КР. Ф.10. О.1. Д.520. Л.33-36, 38, 43.
4. Курманов З. Тайна Мориса Белоцкого // Комсомолец Киргизии» 13 марта 1990. — С.9.
5. 70 лет Кыргызской милиции: сборник материалов. – Бишкек: Эркин-Тоо, 1994. – С. 7-8.
6. Об учете оружия в РК милиции: приказ НКВД Киргизской ССР от 27 марта 1938 г. Архив МВД КР. О. 2. Д. 11. Л. 76, 77.
7. Постановление бюро ЦК КП (б) Киргизии от 4 мая 1939 г. Предварительные итоги проверки и утверждения работников УНКВД и Милиции. ЦГА ПД КР. Ф. 56. О.4. Д. 165.
8. Разбор дела кандидатов в члены ЦК КП (б) Киргизии начальника УРКМ Звезда П.Н.: протокол заседания от 17 декабря 1938 г. бюро ЦК КП(б) Киргизии. ЦГА ПД КР. Ф. 56. О.4. Д. 137. Л. 3, 4.
9. Докладная записка в адрес НКЮ СССР «Об изучении причин роста осужденных в 1939 г. в сравнении с 1938 г.». ЦГА КР. Ф. 511. О.2с. Д.102. Л. 56, 57.

УДК 94(47)+650

DOI 10.33514/1694-7851-2021-3-173-182

Жаркын Турсун кызы

Булак таануучу, тарыхчы,

Байыркы Кытай тарыхын изилдөө институту, Кытай коомдук илимдер академиясы,

Бээжин, Кытай Эл Республикасы

Жаркын Турсун кызы

Источниковед, историк,

Институт изучения древнекитайской истории, Китайская академия социальных наук,

Пекин, Китайская Народная Республика

Jarkyn Tursun-kyzy (Jiayiken)

A researcher and historian,

КЫТАЙДЫН «ТАҢ ХҮЙ ЯО» ЖАЗМА БУЛАГЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРГА БАЙЛАНЫШТУУ МААЛЫМАТТАР ЖАНА АЛАРДЫН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

СВЕДЕНИЯ О КИРГИЗАХ В КИТАЙСКОМ ПИСЬМЕННОМ ИСТОЧНИКЕ «ТАН ХУЭЙ ЯО» И ИХ ТОЛКОВАНИЕ

INFORMATION ON THE KYRGYZ IN THE CHINESE WRITTEN SOURCE ENTITLED "TANG HUI YAO" AND ITS INTERPRETATION

Аннотация: Макала “Таң хүйяо” – “Таң сулалесинин жалпы сереби” же “Таң сулалесинин мекемелик тарыхы” китебиндеги кыргыз тарыхы чагылдырылган айрым бөлүмдөрүн орто кылымдардагы кытай тилинен кыргызчага которууга арналган. Бул булак – Таң сулалесинин (618–907) мамлекеттик башкаруу системасы жөнүндөгү маалыматтардын жыйындысы. Ал 100 цзюандан турат жана Түндүк Сун доорунда (960–1126) жазылган. Эмгектин автору – Ван Пу (922–982), сүйүктүү аты – Циу; ал Кечки Чжоу сулалесинин убагында (951–960) башкы кеңешчи (канцлер) болгон. Котормо тексттин үзүндүсүнөн кийин тарыхчы, булак таануучу Жаркын Турсун кызы орто кылымдардагы кытай текстиндеги Борбордук, Ички жана Чыгыш Азиядагы этностордун, инсандардын, жерлердин жана кызмат аталыштарынын чоо-жайы боюнча таразалап айтып келет.

Аннотация: Статья посвящена переводу со средневекового китайского языка на кыргызский язык некоторых разделов по истории кыргызов из книги «Тан Хуйяо» – «Обозрение Танской династии» или «Институциональная история династии Тан». Данный источник представляет собой собрание сведений о системе государственного управления при династии Тан (618–907). Он состоит из 100 цзюаней и был написан в период Северной Сун (960–1126). Автор – Ван Пу (922–982), любезное имя Циу, который был главным советником (канцлером) при династии Поздняя Чжоу (951–960). За переводом следуют комментарии переводчика Джаркын Турсун-кызы к названиям этнических групп, личностей, мест и должностей в Центральной, Внутренней и Восточной Азии в средневековом китайском тексте.

Annotation: The paper is devoted to translate from the medieval Chinese language into Kyrgyz some parts on the Kyrgyz history from the book entitled “Tang Huiyao”, i.e. "Institutional history of the Tang dynasty". This source is a collection of information about the positions and institutions of government in the Tang Dynasty (618–907).

The source is a collection of data on the system of the governing institutions during the Tang dynasty (618–907). It consists of 100 juan and was written during the Northern Song period (960–1126) by Wang Pu (922–982), courtesy name Qiwu, who had been counsellor-in-chief under the Later Zhou dynasty (951–960). The translation is followed by the commentaries of the translator on the names of the ethnic groups, personalities, places and job titles in Central, Inner and East Asia in the medieval Chinese text.

Негизги сөздөр: кыргыздар, уйгурлар, Кытай, тарых, этноним, Ички Азия, Сибирь, дипломатия, улуттар аралык мамилелер, котормо, Тан Хуяо, Тан династиясы, Кыргыз каганы.

Ключевые слова: кыргызы, уйгуры, Китай, история, этноним, Внутренняя Азия, Сибирь, дипломатия, межэтнические отношения, перевод, Тан Хуэйяо, Танская династия, Кыргызский каган.

Key words: Kyrgyz, Uighur, China, History, ethnic name, Inner Asia, Siberia, Diplomacy, Ethnic Relations, Translation, Tang Huiyao, Tang dynasty, Kyrgyz kaghan

I. Кытайлык жазма булактын кыргыз тилине которуу үчүн иргелген үзүндүлөрүнүн иероглифтик тексти:

《唐會要》卷一〇〇《結骨國》

結骨在迴紇西北三千里，勝兵八萬，口數十萬。南阻貪漫山，有水從迴紇北流，踰山經其國。人並依水而居。身悉長大，皙面綠睛朱髮，有黑髮以為不祥。人皆勁勇，鄰國憚之。其俗大與突厥同，而婚姻無財聘。性多淫泆，與外人通者不忌。其婿死喪，刀斃其面。火葬，收其骨，踰年而葬。以木為室，覆以木皮。天每雨鐵，收而用之，以為刀劍，甚銛利。若獵獸，皆乘木馬，升降山磴，追赴若飛。

其北有騾馬國，鄰北海，畜騾馬而不乘，但取其酪充飧而已。貌類結骨，而不敦鄰好，交相侵伐。

貞觀六年，遣王義宏將命鎮撫。二十二年，結骨國君長遂身自入朝，云：“臣已一心歸國，望得國家官職，執笏而還”。遂授左屯衛大將軍、堅昆都督。

開元中，安西都護蓋嘉運撰《西域記》云：“堅昆國人皆赤髮綠睛，其有黑髮黑睛者，則李陵之後，故其人稱是都尉苗裔，亦有由然。今有改稱紇圻斯者，亦是北夷舊號。臣按國史敘鐵勒種類云：‘伊吾以西，焉耆以北，旁白山則有契弊、烏護、紇骨子。’其契弊即契苾也。烏護則烏紇也，後為迴鶻。其紇骨即紇圻斯也。由是而言，蓋鐵勒之種，嘗以稱迴鶻(紇骨)矣。其轉為黠戛斯者，蓋夷音有緩急，即傳譯語不同。其或稱戛戛斯者，語急而然耳。訪於譯史，云‘黠戛是黃頭赤面義’，蓋迴鶻乎(呼)之如此。今使者稱自有此名，未知孰是。”

會昌三年，其國遣使注吾合索等七人來朝，兼獻馬二匹。以其久不修貢，且莫詳更改之名，中旨訪求，唯賈耽所撰四夷述，具載黠戛斯之號，然後知耽之通習荒情，洽而不誤。

先是，迴鶻背恩德，侵劫諸部落，又擅入靈州。以為天亡不可容也，乃命河東等道遣兵討之。正月，命河東兵大破迴鶻於殺胡山，就帳中奉太和公主歸於我軍，可汗亦與數十騎踰山遁走，黠戛斯乘其破亡，遂有其國。

二月，遣使注吾合索等七人來朝，並獻名馬，且憑大唐威德，求冊命焉。四年，上命太僕卿、兼御史中丞趙蕃持節宣慰。五年五月敕：“我國家光宅四海，君臨八荒，聲教所覃，冊命咸被。況乎族稱宗姓，地接封疆，爰申建立之恩，用廣懷來之道，有加常典，得不敬承。黠戛斯國王生窮陰之鄉，稟沅朔之氣，少卿之後，胄裔且異於蕃夷，大漠之中，英傑自雄於種落。日者居於絕徼，隔以強鄰，空馳向化之心，莫通事大之禮。旋能奮其武勇，清彼朔陲，萬里歸誠，重譯而至，時既當於無外，義必在於固存。是用特降徽章，載明深懇，加其美號，錫以冊書，貽厥後昆，遂荒有北。舉茲盛典，彰示遠戎，祇服寵光，永孚恩化，可冊為宗英雄武誠明可汗。命右散騎常侍、兼御史中丞李栻持節充冊使，仍命有司擇日備禮冊命。”六年九月敕：“去歲先帝冊立黠戛斯為可汗，雖有成命，旋屬朝廷變故，未果遵行。今欲遣使，且展封告之儀，續行先帝之意，又慮深僻小國，不足與之抗衡，迴鶻向殘，不合遽建置。事新體大，須歸至當，必詢於眾，方免有疑，宜令中書、門下五品以上，御史臺、尚書省四品以上，集議聞奏。”大中元年，遂命鴻臚卿、御史中丞李業持節，再冊命焉。

II. Тексттин кытай тилинен кыргызчага котормосу жана түшүндүрмөлөр:

«Таң хүй йао» эмгегинин 100-тому. Жэгу結骨^[1], б.а. “Кыргыз” мамлекети

Жэгулар**結骨** Хүйхэлердин (б.а. уйгурлардын) **迴紇**^[2] түндүк батыш жагынан үч миң чакырым алыс аймакта жайгашкан, сексен миң аскер топтошкон. Алардын бир нече жүз миң кишиси бар. Алардын мамлекети түштүк аймагындагы Тан-ман тоосуна**貪漫山**^[3] чейин чектешет. Хүйхэлердин түндүк жагынан агып өткөн суусу тоо аралап (Жэгунун) аймагынан өтөт. Эли сууну^[4] бойлоп жашашат. Бойлору узун, өңдөрү ак жуумал, көздөрү көк, чачтары кызыл; (алар) кара чачтууларды чоочун көрүшөт. Кишилери жандуу жана кыйын келишет, коңшу мамлекеттер^[5] алардан чочулап турушат.

Алардын салттары көбүнчө түрктөргө окшойт, үйлөнүшсө калың берилбейт; мүнөздөрү эркин болуп, башка эл менен никелешүүнү чектешпейт.

Эри өлгөн аялдар беттерин кесип (б.а. тытып) ыйлашат. Өлүктү өрттөп, сөгүн чогултуп, жыл тогошкондо көргө коюшат. Жыгач менен үй жасап, үстүн жыгачтын кабыктары менен жабышат.

Ар жолу асмандан темир жааганда, аны чогултуп колдонушат, ошол темирлер менен жасалган бычак-кылычтар өтө курч болот. Эгерде аңчылыкка чыгышса, бардыгы жыгач ат^[6] колдонушат, белес кырлардан ашып түшүп, учкандай кубалашат.

[1] Жэгу**結骨** : кыргыздардын (Qirgiz, Kirghiz, Kyrgyz) этнониминин кытай тилиндеги Таң доорундагы иероглиф жазуусу боюнча аталышынын бир түрү. Бул эки тамганын ошол кездеки окулушу : **結ket;骨ku**□□□ [Кытай жазуусунун окулгандагы тыбыштарды иреттөө үчүн сөздүк түзүү комитети сунуштаган : «Кытай жазуусундагы тыбышты өзгөртүү сөздүгү», Нан чжаң шаары, Жаңши агартуу басмасы, 2012. –1549, 1960 б. 汉字字音演变大词典编辑委员会: 《汉字字音演变大词典》, 南昌: 江西教育出版社, 2012年12月, 第1549、1960页。]

[2] Хүйхэ**迴紇** : Уйгурлардын (Uyğur, Uighur) этнониминин кытай тилинин иероглифтик жазуусу боюнча аталышынын бир түрү.

[3] Тан-ман тоосу**貪漫山** : бир жоромолго караганда, бүгүнкү Таңну ола тоосу ; андан тышкары, бүгүнкү Саян тоо кыркалары деп айтылат ; дагы бир вариант боюнча ал бүгүнкү Монгол Эл Республикасынын түндүк батышындагы Кыбудо (Кобдо) деген аймактагы Таңну вулияң тоосунун түштүк-чыгыш чокусу дешет.

[4] Бул жердеги суу – бүгүнкү Абакан дарыясы менен Кем (Энесай) дарыясына карата айтылган.

[5] Коңшу мамлекеттер: Жэгу мамлекети Бом**駃馬**(ала жылкы деген мааниге ээ), **Дубо都播** [Бүгүнкү тыва эли.], **Дахан大漢**, **Жү鞠** [Байыркы Түрк таш жазмаларындагы Чик (Ўк) деп аталган эл.] деген мамлекеттер менен коңшу.

[6] Жыгач ат: калың карда жана музда колдонулуучу унаа түрү (чаңгы, чана).

Алардын түндүк жагында Люма**騾馬**^[7] деген мамлекет бар, (бул мамлекет) Түндүк деңизге**北海**^[8] туташат. Люмалыктар жылкыларын багышат, бирок аларды унаа арабаларга колдоно алышпайт, жылкы сүтүн гана азык-тамакка колдонушат. Өң-чырайлары кыргыздарга окшоп кетет, бирок коңшу-колоңдору менен анчейин татуулаша бербей, өз ара чабышып турушат.

[7] Бул жерде Люма**騾馬** Боманын**駃馬** ката жазылышы.

[8] Түндүк деңиз**北海** : Бүгүнкүн Байкал.

(Таң доорундагы Тайзун**唐太宗** деген падышанын) Жын гуан**貞觀** доорунун 6-жылында (632), (Таң падышалыгы Жэгу өлкөсүндөгү элдерди өзүнө жакындатуу максаты менен) буйрук түшүрүп, Ваң И Хунду**王義宏**(Жэгу мамлекетине) жөнөтөт.

Жыйырма экинчи жылында (648-ж.) Жэгу мамлекетинин жетекчиси өзү ордобузга келип падышага: “Мен чын ниетим менен мамлекетиңизге кайрылып келдим, мамлекетиңизден мансап жана жарлыкты алып кетким бар”, – деп айткан экен. (Таң падышасы) андан кийин ага сол туруктуу коргонуу саңгуну (генералы) 左屯衛大將軍, Кыргыз дудусу 堅昆都督^[9]намын тастыктаган.

^[9] Дуду都督 : жергиликтүү аскерий жана администрациялык башчы.

(Таң Шуанзун 唐玄宗 деген падышанын) Кай йуан 開元 доорунун жылдарынын (721–742-жж.) ортосунда, Анши духу 安西都護^[10] Гай жиайун 蓋嘉運 жазган “Ши йу жи” 西域記 (“Батыш аймактар боюнча эстелик”) деген китебинде: “Женкун^[11] 堅昆 мамлекетинин тургундары кызыл чач, көк көздүү келишет. Алардын арасындагы кара чачтуу, кара көздүүлөр (теги кытайлык колбашчы) Ли Линдин 李陵^[12] жылдызынан болот, ошондуктан, алар (өзүн) дувыйдын 都尉^[13] урпактарыбыз дешет, анын жүйөсү бар.”

Бүгүнкү күндөрдө Хыгыс 紇圻斯^[14] аталышына өзгөртүп айтылган этноним деле (бул) түндүктөгү элдердин мурдагы аталышына маанилеш. Мамлекеттин тарыхы^[15] эмгегинде Телылардын 鐵勒^[16] түрлөрү төмөнкүдөй баяндалып жазылат: ‘Йунун 伊吾^[17] батыш жагынан Йанчинин 焉耆^[18] түндүк жагына чейин, Бай шан тоосун бойлоп 白山^[19], Чиби 契弊, Уху 烏護 менен Хыгуздар 紇骨子^[20] жайгашып турушат’.

Ал эми Чиби 契弊 – бул Чиби 契苾 болот, Уху 烏護 – Ухы 烏紇, кийинки Хүйхулар болот 迴鶻^[21]. Хыгу 紇骨^[22] – бул Хыгыс 紇圻斯 болот. Бул абалга караганда, балким, Телы 鐵勒 урууларын мурда Хыгу[3] деп да атап жүрүшкөндөй.

Ал эми (кыргыздардын этнониминин кытайлык иероглифте) Шяжас (Шягас) 黠戛斯^[23] деген атка өткөрүлүшү, балким оозеки айтуудагы өзгөрүүлөрдүн бара-бара таасир тийгизгендигинен болушу мүмкүн, демек, колдонулган котормо тилинде айырма бар.

(Бул элдин) Жажас (Гагас) 戛戛斯^[24] деп да аталышы (этнонимдин кытайча) ылдам айтылышынан улам болгондур. Котормочу менен көрүшкөндө, ал “Шяжа (Шяга) 黠戛 деген (сөз) сары баш, кызыл жүз деген маниси бар” дейт. Балким, Хүйхулар аларды ошондой атап коюшкандыр. Азыркы элчиси бул (иероглифтик) аталыш өзүбүздөн чыккан дейт, кимисинин айтканы дурус экендигин аныктап билүүгө болбойт”.

^[10] Анши духу 安西都護 : Таң доорундагы Тайзун падышанын Жын гуан доорунун 14-жылында (640-ж.) Таң падышалыгы Гаочаң 高昌 (Кочо) мамлекетин (бүгүнкү Турпан ойдуңунун аймагында) жок кылып, ордуна Шичжоу 西州 деген өлкөнү түзүп, Батыш

чөлкөмдөгү саясий-аскерий башкаруу борбору катары Анши духуфу安西都護府 деген түзүмдү курган. 658-жылы бул борборду Чюцыга 龜茲 (бүгүнкү Шинжаңдагы Күчар шаары) көчүргөн. Борбордун башчысы Анши духу деп аталат.

[11] Женкун 堅昆 : Хан доорунан Таң дооруна чейин Кытай иероглифтик жазма булагындагы кыргыздардын этностук аталышынын кытай тил жазуусу боюнча варианттарынын бир түрү. Бул эки тамганын ошол кезиндеги окулушу : 堅kiin/kien; 昆kuun /ku□□[4]

[12] Ли Линь 李陵 (б.з.ч. 134 – б.з.ч. 74-жыл) : Батыш Хан 西漢 доорунун маалындагы кытай колбашчысы (генералы). Ал өзү салгылашууда колго түшүп, анан хундар тарабына өтүп кеткен.

[13] Дувый 都尉 : бул жерде Ли Линге карата айтылган. Батыш Хан падышасы Вуди 武帝 Ли Линге атчандарды башкаруучу аскерий кызматты – 騎都尉 мансапты берген.

[14] Хыгыс 紇圻斯 : Таң сулалесиндеги падышалык Кай йуан жылдарындагы кыргыздардын аталышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун бир түрү.

[15] Мамлекеттин тарыхы : Таң доору жылнаамасынын бир түрү, ар күнү болгон окуяларды жана иштерди өзү кандай болсо, так ошондой каттап жазган эскерүү китеби.

[16] Телы 鐵勒 : Суй жана Таң сулалелери доорунда азыркы Монголиядан Каспий деңизине чейин жайгашкан 40тан ашуун этностордун жана уруулардын жалпы аталышы.

[17] Йи у 伊吾 : Бүгүнкү Шинжаңдын Кумул шаарынын тегереги.

[18] Йан чи 焉耆 : Бүгүнкү Шинжаңдын Карашаар аттуу шаарынын түштүк батыш жагында 1-2 чакырымдай алыстыктагы жер.

[19] Бай шан тоосу 白山 : Бүгүнкү Шинжаңдын Жуңгария аймагы менен Тарим ойдуңунун арасындагы Теңир-Тоо кыркаларынын бөлүгү.

[20] Хыгуз 紇骨子 : Кыргыздардын этностук аталышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун бир түрү.

[21] Хүйху 迴鶻 : 788-жылдан кийинки маалда уйгурлардын этностук аталышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушу.

[22] Хыгу 紇骨 : Хыгуз менен бирдей.

[23] Шяжас 黠戛斯 : Кыргыздардын этностук аталышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун бир түрү. Аны СССРде айрым аалымдар жаңылыш “хакас” деп колдонуп алышкан. Чынында ал “кыргыз” деген эле этнонимди туюнтат. Бул үч тамганын ошол кездеги окулушу : 黠□□□□; 戛□□□□; 斯□□□□.[5]

[24] Жажасы 戛戛斯 : Кыргыздардын этностук аталышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун дагы бир түрү.

(Таң вузун деген падыша 武宗) бийликте тургандагы Хүйчжаң доорунун 會昌 3-жылы (843-ж.), ал мамлекеттен элчи тобу болуп Жувухысо 注吾合索^[25] катарлуу жети киши ордого келишип, кошумча эки аргымакты тартуулашкан. (Шяжастар) узак мезгилден бери салык катары белек тартуулоо салтын жүргүзбөгөндүктөн жана атактары өзгөрүлүп жазылганын билбегендиктен, падышанын буйругу менен аныктоо иштери жүргүзүлгө. Жалаң гана Жадан 賈耽^[26] жазган «Сы йү шу 四夷述» (Чар тараптагы уруу-улуттар жөнүндө баяндоо)^[27] деген китепте Шяжастардын (элдик) аталышы толук жазылып чыккан экен. Андан соң Жадандын чет аймактардын абалын жакшы жана терең билгенин, анын жазган эстелик баяндары эч катасыз жазылып чыккандыгын биле алабыз.

[25] Жувухысо注吾合素 : Дагы Жувухы су注吾合素 деп жазылат.

[26] Жадан賈耽 (730—805-жж.) : Таң доорундагы Дайзуң代宗 менен Дызуң德宗 кезеңдеринде узак убакыттан бери жергиликтүү жана борбордук кеңседеги мансаптуу милдеттерди аткарган, дагы 13 жылдай башкы вазир болгон инсан.

[27] Сы йү шу四夷述 : Жадандын бул китеби 801-жылы жазылган, китептин толук аты – «Байыркыдан азырга чейинки өлкөлөрдөгү уруу-улууттар жөнүндө баяндо» 古今郡國縣道四夷述».

Алдында, Хүйхулар жакшылыкты унутушуп, ар кайсы уруу-тайпаларга кол салып, анын үстүндө өз билишинче Лиң Чжоу靈州өлкөбүзгө^[28] басып киришти. (Таң сулалесинин падышалыгы) буларды теңир кечирбестик жорук катары карап, Хыдоң河東^[29] да арасында болгон жергиликтүү башкармачылыктарга (кытайлык) аскерлерди (Хүйхуларга) каршы чабуул жүргүзүүгө буйрук берди. Биринчи айда, Хыдоң аймагынын жергиликтүү аскерлери алиги буйрук боюнча Хүйхуларды Шаху тоосунда殺胡山^[30] талкалашкан да, канбийке Тайхыны^[31]太和公主 чатыр үйүнөн биздин кошунга кайтарып келишкен. (Хүйхулардын Өгө ханы) канча ондогон атчандар менен тоо аша качкан, Шяжасдар алардын өкүм сүрүшүнөн камтамаланышып, андан ары мамлекетине ээ болушат.

[28] Лиң Чжоу靈州 : бүгүнкү Ниңша寧夏Хүй автоном районунун Чжоңвый中衛 менен Чжоңниң中寧 оодандарынын түндүк жерлеринен болот.

[29] Хыдоңда河東道 : өлкөгө караштуу жерлери бүгүнкү Хуанхэ黃河 дарыясынын чыгыш жагы менен Тай хаң тоосунун 太行山батыш тарабынын аралыгындагы жерлер; негизинен ал аймакка бүгүнкү Шанши山西 провинциясынын бүткүл жерлери жана Хыбей (Хэбей) 河北 провинциясынын түндүк-батыш жерлери камтылат.

[30] Шаху тоосу殺胡山 : бул тоо Кара-Тоо деп да аталат, бүгүнкү Ички Моңголия автоном аймагындагы Баутоу包頭 шаарынын түндүк-батыш өңүрүндө жайгашкан.

[31] Каныке (канбийке) Тайхы太和公主 : Таң шянзуң деген падышанын 憲宗 (806–819-жылдары тактыда отурган) кызы; ал Таң музуң деген падышанын 穆宗 (820–824-жылдары тактыда отурган) карындашы болот. Чжаңчиндын 長慶 1-жылы (821-ж.) Хүйхулардын 登羅羽錄沒密施句主毗伽崇德可汗 каганына никеге берилген. Таң Вынзуң деген падышанын 文宗 Кайчжын доорунун 開成 5-жылы Шяжастар (кыргыздар) Хүйху (Уйгур) каганатын кыйраткандан кийин, каныке Тайхы Шяжастардын колуна түшкөн. (Шяжастардын каганы) аны Таң падышасынын чегарасын коргогон кытайлык аскерлерге жеткирип коюу үчүн 10 таркан жөнөткөн. Сапар маалында түштүк жакка качып жаткан Хүйхулардын Өгө 烏介 тегин (кийин каган болгон) деген канзаадасына жана анын аскерлерине туш келип, таркандар кырылып, каныке Тайхы болсо Хүйхулардын колуна түшүп, аларга барымта 人質 болуп калган. (Таң Вузун) деген падыша бийликте тургандагы Хүйчаң доорунун 會昌 3-жылынын (843-ж.) биринчи айында Таң сулалесинин аскерлери Хүйхуларга күтүлбөгөн жерде сокку уруп, уйгурдун Өгө каганы качып кеткенден кийин каныке Тайхы куткарылат.

(Ошол жылдын) экинчи айында, (Шяжастын каганы) Жувухысо да ичинде болгон жети элчини ордого жөнөтөт да, алар эки аргымакты белекке тартуулашат, ошондой эле, улуу Таңдын аброй күчүнө урматын билдиришип, элчилерге берилчү титулдук наам сурашкан. 4-жылы (844-ж.), падыша атайын буйрук берип, тайпучин 太僕卿^[32] жана кошумча

йушижоңчжын御史中丞^[33] милдетин аткарган Чжауфанды趙蕃 тастыктоо катын алып (Шяжастарга) жарлык жарыялоо жана (Шяжастардын) акыбалын сураш үчүн элчиликке даярдады.

(Хүйчжан) доорунун 5-жылынын (845-ж.) бешинчи айында чыгарылган (Узун падышанын武宗) жарлыгында мындайча айтылган: “Биздин мамлекет дүйнөгө таанылган, кадыр-баркы алыс-жакынга белгилүү, таасирибиз жеткен жерлерге (падышанын) титул ыйгаруу буйругу да бардыгына жеткен. Анын үстүндө (Шяжастар) биз менен тектеш-урукташ деп жатса, жерлери биздики менен туташ турса, биз алардын каганын Түндүк тараптын аймак каганы деп титул ыйгарганыбызды жакшылыгыбыз үчүн дагы, ушунча кең пейил принцибибизге, жол-жосунубузга карап дагы, алар (Шяжастар) кадырлоо менен баш ийет деп ишенем.

Шяжастардын каганы ызгаар жерде өсүп чоңойгон, аяздуу түндүктө жашайт, ал Шаучиндын少卿^[34] урпактарынан болуп саналат жана башка таандык элдерге окшошпбойт, чөл таалада, мыкты даңкы менен башка уруулардын арасында кудуреттүү болуп, каармандыгын көрсөттү.

Мурда (Шяжастар) алыскы чет аймактарда жашап, кубаттуу коңшулары жагынан бөгөттөлүп, Таң сулалесине баш ийүү ойлору болсо да, Таң ордосуна тартуу-салык тапшырган эмес.

Ал эми азыр кудуреттүүлүгү менен түндүк чөлкөмдүн жолун ачып, алыстан чын көңүлү менен бизге тартып, көп котормочу аркылуу келип жатышат, бул кезде четтик (сырттык) деп бөлбөй, салт боюнча (бул мамилени) сактап, бекемдетүү керек. Ошого байланыштуу атайын жылуу маанай менен, терең ак ниетти эскертүү катары жазып көрсөтүш керек да, аларга жакшы титулдук наам кошуп, (падышанын) жарлык жарыялоо катын сый менен бериш керек, урпактары да улап, алыс түндүк жерлерге ээ болуп жүрө беришет.

Бул аземдин салтанаттуу өткөрүлүшү, алыстагы (батыш жерлердеги) элдерге ачык билдирүүгө, аларга камкордугубуз менен салтанатыбызды кадырлоо менен кабыл алдырып, (биздин) жакшылыгыбызга жана агартуубузга түбөлүктүү багыныңкы кылабыз, (шяжастардын каганына) ‘**тектүү, залкар, ченемсиз баатыр, айкөл каган**’ 宗英雄武誠明可汗 деген титулдук наам ыйгарсак болот.

Оң санжичаңшы右散騎常侍^[35] менен йушичжуңчын御史中丞 кызматында болгон Лиши李柟 жарыяланган кат менен титулдук наамды ыйгаруу милдети үчүн элчи болсун, тийиштүү мекеме убакытты бекитип, белектерди даярдап, жарлык жарыялоо иштерин аткаруусу үчүн буйрук берүү зарыл”.

(Хүйчжан) доорунун 6-жылынын (846-ж.) тогузунчу айында (Шуанзун宣宗 деген падышанын) жарлыгында мындай айтылган: “былтыр дүйнө менен коштошкон падышабыз Шяжастарга титулдук наамды ыйгарууга буйрук кылгандыгына карабастан, көп өтпөй падышалык ордобузда кырсык^[36] болгондуктан, буйрук аткарылбай калды. Эми элчи жөнөтүп, титулдук наамды ыйгаруу аземин өткөрүп, (аларга) жарыялап, көзү өткөн падышабыздын ой-максатын улантыш оюм бар эле, бир туруп алыстагы кичүү мамлекет менен теңата болуунун кереги жок.

Эми хүйхулардын (аскердик кубаты) жоюлуп калайын деп калды, дароо жаңыдан кайра түптөшкө ыңгайсыздай сезип жатам; бул жаңылыкты чоң иш, калыстык менен караш керек, сөзсүз көпчүлүк менен акылдашуу керек, ошондо гана түшүнбөстүктөрдөн алыс болобуз, ал үчүн чжуңшу中書^[37] жана мынша門下^[38] мекемелеринин бешинчи даражадан жогорку төбөлдөрү жана йушытай御史臺^[39] менен шаңшушын尚書省^[40] мекемелеринин төртүнчү даражадан жогорку төбөлдөрүнө буйрук берүү ылайык; алар өз ара кеңешсин да, ой-пикирлерин мага маалым кылышсын”.

(Шуанзун) падыша Дачжуң доорунун大中1-жылы (847-ж.) хунлучин鴻臚卿^[41] жана йушичжуңчжын御史中丞 мансабында болгон Лийены李業 буйрук менен жарлык катты алып, кайрадан титулдук наамды ыйгарууга Шяжастарга жөнөттү.^[42]

[32] Тайпучин太僕卿 : Мамлекеттин араба, ат жана чарба жөнүндөгү жарлыгы менен тийешелүү иш-аракет жасоого ыйгарым укуктар алган 3-даражадагы орун басар атка минер.

[33] Йушижоңчжын御史中丞 : Мамлекеттин кылмыш иштер боюнча мыйзам жана кылмыш жазасын берүү ыйгарым укугуна ээ болгон 5-даражадагы атка минер.

[34] Шаучин少卿 : Батыш Хан доору кезиндеги генерал Ли Лиң 20 жашка киргенде ага берилген мансаптык ат. Бул жерде Ли Лиңге ишаара кылынып айтылган.

[35] Санжичаңшы散騎常侍 : Борбордук бийлик органында күтүү, насаат айтуу менен кеңеш-жооп берүү ыйгарым укугуна ээ болгон 3-даражадагы орун басар атка минер.

[36] Ордодогу кырсык朝廷變故 : Хүйчжаң доорунун 6-жылынын (846-ж.) 3-айында Вузон падыша каза болуп, “Шяжастардын каганына титулдук наам ыйгаруу салтын аткаруучу элчиси мамлекеттик өлүм-житим иштерине байланыштуу сапарга чыга албады” .

[37] Жуңшу (шын)中書(省) : Падышанын (мамлекеттин) буйругу менен саясатты аныктоо маселелерине таандык чечимдердин долбоорун иштеп чыгаруучу борбордук бийлик органы.

[38] Мынша (шын)門下(省) : Падышанын буйругун текшерип талкуу жүргүзүп, так келбеген буйруктарды кайра түзөтүү иштерин алып баруучу борбордук бийлик органы.

[39] Йушитай御史臺 : Мамлекеттин кылмыш иштери боюнча жаза, мыйзам, тартип, эрежелер жана өкмөттүк буйруктарга жооптуу жана атка минерлерлерди тартипке салуучу борбордук бийлик органы.

[40] Шаңшушын尚書省 : Мамлекеттин атка минерлерине көзөмөл кылып, падышанын буйругун аткартуу ыйгарым укугуна ээ болгон борбордук бийлик органы. Албетте, мамлекеттин саясаты жуңшушында түзүлүп падышанын буйругу болуп кагазга түшөт, андан соң шаңшушын буйруктарды аткаруу укугуна ээ болот.

[41] Хуңлучин鴻臚卿 Конокторго сый көрсөтүү жана өлүм-житим жөрөлгөлөрүн жүзөгө ашыруу ыйгарым укугуна ээ болгон 3-даражадагы аткаминер. Чар тараптагы уруу-улуттардын башчылары ордого келгенде, аларды даражасына ылайык орундарга жайгаштырчу ыйгарым укуктарга ээ болгон аткаминер. Чар тараптагы уруу-улуттардын башчыларынын урпактары ата-бабаларынын ордун мураскор катары ээлөөсү керек болуп калган чакта, алар башчы боло алаар-албастыгын толук түшүндүргөн маалыматты ал шаңшушынга尚書省 кабарлайт. Эгерде, чар тараптагы уруу-улуттардын башчыларына титулдук наам ыйгаруу маселеси чыгып калса, анда бул кызмат ээси падышанын буйругуна ылайык ошолордун мамлекетине элчи болуп барат.

[42] (Шуанзуң падышанын) Дачжуң доорунун大中1-жылы (847-ж.) Таң падышалыгынан Шяжастардын (кыргыздардын) каганына “Залкар, баатыр, айкөл каган”

” 英武誠明可汗 деген титулдук наам ыйгарылган.

(Сун сулалеси доорундагы) Ван пу王溥: «Таң хүй йао», Шаңхай байыркы китептер басмаканасы, 2006-жыл, 2119-бет. [宋] 王溥:《唐會要》, 上海古籍出版社, 2006年, 第2119—2121頁。 «Таң хүй йао» – бул Таң сулалеси доорунун ар кыл тарыхый баскычтарынын ар-бир түзүмдөрүнүн байсалдуу өнүгүү менен өзгөрүш тарыхын чагылдырган тарых китептеринин бири; ал б.з. 961-жылы жазылып бүткөн. Тексттеги кишилер менен уруулардын жана этностордун аттары, топонимдер жана төбөлдөр ээлеген ар кыл мансаптар азыркы замандагы кытай тилинин фонетикалык жазуусуна ылайыкталып сунушталып, кыргызчага которулду.

Колдонулган адабияттар:

1. Бул жерде “Хүйху” этнонимини ордунда “Хыгу” болуш керек. Караңыз: Ли Жиншиу: Хүй Чаң жана Да Чжуң жылдары Шажасылардын (кыргыздардын) элчилеринин Таң падышалыгына келиген маалындагы тилмечтик маселеси (ханзуча) // International Journal of Eurasian Studies. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – Center for Eurasian Studies, Institute of History of the Chinese Academy of Social Sciences. – «Евразия изилдөөлөрү» журналы (9-номур) / Башкы редактор Ю Тайшан, Ли Жиншиу, Шаңву басмаканасы, 2019,
2. «Кытай жазуусундагы тыбышты өзгөртүү сөздүгү», 223, 7016.
3. «Кытай жазуусундагы тыбышты өзгөртүү сөздүгү», 2083,675, 9546.

УДК 93(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2021-3-182-187

Курманов З.

тарых илимдин доктору, профессор

Курманов З.

доктор исторических наук, профессор

Kurmanov Z.

Doctor of Historical Sciences, Professor

ТУРАР РЫСКУЛОВ МЕНЕН ЮСУП АБДРАХМАНОВ: КАЗАК КӨЧМӨНДӨРҮН АШАРШАЛЫКТАН КУТКАРУУ ҮЧҮН КҮРӨШТӨ КЫЗМАТТАШУУ

ТУРАР РЫСКУЛОВ И ЮСУП АБДРАХМАНОВ: СОТРУДНИЧЕСТВО В БОРЬБЕ ЗА СПАСЕНИЕ КАЗАХСКИХ ОТКОЧЕВНИКОВ ОТ АШАРШАЛЫКА В КЫРГЫЗСТАНЕ

TURAR RYSKULOV AND YUSUP ABDRAKHMANOV: COOPERATION IN THE STRUGGLE TO SAVE KAZAKH NOMADS FROM ASHARSHALYK IN KYRGYZSTAN

Аннотация: Жаңы архивдик материалдардын негизинде, макалада 1932-1933-жылдардагы Голодомор чагылдырылган, ал Сталиндин коллективдештирүү жана көчмөндөрдүн отурукташуу мезгилинде кылмыштуу чектен чыгуунун натыйжасында коңшу Казакстанды каптап кеткен, бул карапайым калк арасында чоң жоготууларга алып келген. өмүр таржымалындагы жаңы барактар катары Ю.Абдрахманов менен Т.Рыскулова Кыргызстанда ачкачылыкта жүргөн казак көчмөндөрүн куткарууда.

Аннотация: В статье на основании новых архивных материалов освещается тема Голодомора 1932-1933 гг., охвативший соседний Казахстан в результате преступных перегибов, совершенных при проведении сталинской коллективизации и оседания кочевников, приведшие к огромным жертвам среди мирного населения, а также о новых страницах в биографии Ю.Абдрахманова и Т.Рыскулова в спасении голодающих казахских откочевников в Кыргызстане.